

The Head of the Zoroastrian Clergy Class and his Position in the Political System of Sasanians

Meysam Shahsavari¹ , Seyyed Mehdi Mosavi Kohpar² , Alireza Hejebri Nobari³ , Javad Neyestani⁴

Abstract

The Zoroastrian clergy class was one of the most important institutions and classes of the Sasanian era, with clerics being considered themselves the right to intervene in all aspects of people's lives, from the lowest to the highest levels of the society. Despite this, they are not well-known enough in the pages of history and we don't know much about them. This article is based on library documents and the research method applied in the course of study is descriptive-analytical. The paper is in two parts in order to clarify the situation of some of the important existing classes. The first part challenges the belief that the head of the Zoroastrian clergy had the right to depose kings or for that matter had the final authority in approving the credential of the new heir to the throne. The second part, looking at the relationship between Zoroastrian clergies and the growing number of Christian missionaries, shows that the Zoroastrian religion - which was also the official religion of the empire - were toys in the hands of politicians in the Sasanian era. Meanwhile, the clerics and especially their head sometimes gave up on religious concerns in order to protect the interests of the privileged class of the society, of which he was a part.

Keywords: The Political System of the Sasanian; Zoroastrian Clergy Class; Head of the Zoroastrian Clergy Class; Elders; Associations of Elders.

¹ PhD in Archaeology, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran (Corresponding Author). Shahsavari@gmail.com

² Professor of Archaeology, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran. smkooh@yahoo.com

³ Professor of Archaeology, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran. hejebri@modares.ac.ir

⁴ Professor of Archaeology, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran. jneyestani@modares.ac.ir

Article info: Received: 1 October 2024 | Accepted: 11 November 2024 | Published: 1 January 2025

Citation: Shahsavari, Meysam; Mosavi Kohpar, Seyyed Mehdi; Hejebri Nobari, Alireza; Neyestani, Javad. (2025). "The Head of the Zoroastrian Clergy Class and his Position in the Political System of Sasanians". *Caspian*, Vol. 2 (3): 29-46. <https://doi.org/10.22034/cj.2024.488271.1014>

Introduction

The extent of influence of this class in the upper strata of the society and in fact the role and position of clerics in the country's macro issues and important decisions related to the empire have not been properly explained and need more study and consideration. The main issue of this article is to examine the position of the head of the Zoroastrian clergy class in the political system of the Sasanian era. In other words, did the clerics or their leaders have the right to depose the kings? What was the role of Mobadan Mobad in the associations that were used to determine the king?

Methodology

In this research, taking into account the descriptive-analytical method, the contents of the texts, both reference and contemporary researches, the data were collected about the topic under discussion and then analyzed and discussed.

Discussion

Prior to going into detail or discuss the topic, it is necessary to explain the two concepts, one is elders or Vozorgān and the other is associations that were formed by these elders.

1. Elders or Vozorgān: Although the structure of the class of elders in the Sasanian era is not clear, neither it is possible to speak with certainty about the number of people of this class nor the officials who were formed by being together. However, it seems that this class had a dynamic structure and changed in different times.

2. Councils of Elders or Anjoman-e Vozorgān: Assemblies of elders in the Sa-

sanian era are those that were composed of elders and were formed for various reasons such as declaring war or peace, deposing and installing new kings, making very important decisions, etc.

In this paper, as per the topic under discussion, only the associations that were formed for the dismissal and installation of kings and the issue of the succession are discussed. The reason for choosing this path is the interest and attention of historians and writers to this issue and the fact that one can see signs of it in almost all texts. In a general survey, it is clear that out of 35 Sasanian kings, only eight, including Ardashir I, Shapur I, Narsi, Bahram IV, Bahram V, Yazdgerd II, Qobad and Khosrow I, chose their successors themselves, and the other 27 kings were elected by the councils of elders and put them on the throne. Accordingly, the Sasanian system was not an absolute authoritarian one, contrary to what is assumed, but as Christensen said, it was a moderate authoritarian system, in which, the power of the king was always restrained and limited by an association of elders. This review also shows another important point and as the documents and texts suggest, the Zoroastrian clergy, or in fact the head of this class, except for a few cases in the serious matter of deposing and installing kings, did not assume the main role. This is contrary to the opinion of Christensen (1989: 359) that there was a principle based on which the clerics could depose the king. Unfortunately, the texts do not provide sufficient and accurate information regarding all the issues, as a result, it is not possible to determine the size of Mobadan Mobad's role and contribution

in each of the previously mentioned examples, but it can be presumed that this size depended on the character, courage, and influence of Mobadan Mobad. One of the issues that can be used to obtain information about the institution of the clergy in the Sasanian era is the persecution of followers of other religions and especially Christians in the Sasanian era. Usually, Zoroastrian priests and clerics are famous for their intolerance towards other religion. But how much did these persecutions have a religious color? Although it is not possible to completely agree with Kalima that the reason for the Mobadan's extensive struggle with other religions was to prevent own destruction, but it is possible to understand, to some extent, the reason for the Mobadan's lack of tolerance towards other religions, especially a stubborn religion like Christianity.

However, the cause of this organized harassment should be found elsewhere as well, in the general policy of the Sasanian system. According to Asmussen, political and religious motivations were so intertwined that they could not be separated. In a general review, contrary to Asmussen's opinion, it can be concluded that the relationship between Zoroastrian clergies and Christianity has always been full of political issues, and in the meantime, despite the power of the Zoroastrian religion, its motivations have always been weaker, and practically this official religion (Zoroastrianism) had been the handiwork of the general policy governing this period. This contradiction can be understood to some extent by considering the presence of the head of this institution or class in the privileged

position in the society. Considering the nature of this class and its importance in the political system of the Sasanian era, preserving the interests of this class was the priority of the system, since the head of the clergy was also a member of this class. In other words, his interests were also intertwined with the interests of other elders and the dynasty. This issue justifies his association with policies that are not very agreeable and sometimes contrary to religious teachings, which were communicated by the king.

Conclusion

During the Sasanian period from 224 to 651 AD, as mentioned by Bahram Chobin, 35 kings ascended the throne. Of these, only eight were appointed their predecessors. In other cases they were appointed by the council of elders. Although this did not mean that they lacked a crown prince or a male child, but it meant that the councils of elders removed the crown prince and put another person from the royal family on the throne. It seems that the head of the Mobdan (clergy), as a member of the privileged class, had always been present in these associations and played a key role in their decisions, but it is not clear if he alone had the power of removing and installing the king. Even contrary to this, the textual evidence informs about ineffective role of this official in the major political events of the time, however, it seems that the power of this institution and its head increased at the end of the Sasanian era. This issue justifies his association with policies that were not very agreeable and against the religious teachings, which were communicated by the king. To better understand

this matter, one can study the interaction and behavior of Zoroastrian clergy with the followers of other religions, especially Christians. The relative wealth of Zoroastrian clerics, along with their important social status, due to their religious role, literacy, and judicial function, which at that time was referred to as the general culture, elevated the position and importance of the clerical class in the Sasanian era. It seems that this institution had the

power to influence the privileged class in the same proportion, and enjoyed superior power among them. But contrary to this idea, the general policy of the Sasanian government towards Christians and other evidences such as the marriage of kings with non-Zoroastrian women show the fact that this was the official religion that was simply a toy when it comes to the general policy and the political class ruling this period.

رییس طبقه روحانیت زرتشتی و جایگاه او در نظام سیاسی دوران ساسانی

میثم شهسواری^۱ (ID)، سیدمهدی موسوی کوهپر^۲ (ID)، علیرضا هژبری نوبری^۳ (ID)، جواد نیستانی^۴ (ID)

چکیده

روحانیان زرتشتی یکی از مهم‌ترین نهادها و طبقات دوران ساسانی بودند که تقریباً برای خود حق مداخله در تمامی شئون زندگی مردم را از پایین‌ترین سطوح تا عالی‌ترین سطوح این جامعه قائل بودند. با وجود این به‌درستی شناخته نشده‌اند و مجهولات بسیاری درباره آنها وجود دارد. در مقاله پیش رو که اطلاعات آن به شیوه کتابخانه‌ای گردآوری شده و روش پژوهش آن توصیفی-تحلیلی است، در دو بخش در جهت روشن ساختن گوشه‌هایی از وضعیت این طبقه مهم به پژوهش پرداخته شده است. در بخش نخست این باور به چالش کشیده شده است که رییس طبقه موبدان زرتشتی حق عزل شاهان را دارا بوده و در مسئله تعیین شاه تأیید نهایی با او بود و در بخش دوم با نگاهی به چگونگی ارتباط میان روحانیان زرتشتی و مبلغان روبه افزایش مسیحی نشان داده شده که عملاً دین زرتشتی - که دین رسمی شاهنشاهی هم بود - بازپچه دست سیاست و سیاستمداران دوران ساسانی بوده است و روحانیان و به‌ویژه رییس و بزرگ آنها گاه برخلاف مصالح مذهبی برای حفظ منافع طبقه ممتاز جامعه، که خود هم جزیی از آن بود، از دغدغه‌های مذهبی و دینی صرف نظر می‌کرد.

واژه‌های کلیدی: نظام سیاسی دوران ساسانی، طبقه روحانیت زرتشتی، رییس طبقه روحانیت زرتشتی، بزرگان، انجمن‌های بزرگان.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی

۱. دانش‌آموخته دکتری باستان‌شناسی دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران (نویسنده مسئول). Shahsavara@gmail.com

۲. عضو هیئت علمی دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران. smkoooh@yahoo.com

۳. عضو هیئت علمی دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران. hejebri@modares.ac.ir

۴. عضو هیئت علمی دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران. jneyestani@modares.ac.ir

مشخصات مقاله: تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۷/۱۰ | تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۸/۲۱ | تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۱۰/۱۲

استناد: شهسواری، میثم؛ موسوی کوهپر، سیدمهدی؛ هژبری نوبری، علیرضا؛ نیستانی، جواد. (۱۴۰۳). "رییس طبقه روحانیت زرتشتی و جایگاه او در نظام سیاسی دوران ساسانی"، *کاسپی*، سال ۳، شماره ۳: ۲۹-۴۶.

مقدمه

اعظم رفتار نمی‌کرد، نالایق به شمار می‌رفت» (کریستن‌سن، ۱۳۶۸: ۳۵۹)، کریستن‌سن براساس متن موسوم به نامه تنسر به این نتیجه رسیده است که «انتخاب پادشاه مخصوص عالی‌ترین نمایندگان طبقات روحانی و جنگیان و دبیران و در صورت وجود اختلاف میان آنها منحصر به موبدان موبد بود در وهله آخر منوط به رأی موبدان موبد بود» (کریستن‌سن، ۱۳۶۸: ۳۶۰-۳۶۱). وی حتی موبدان را دارای قدرت عزل شاهان دانسته است (کریستن‌سن، ۱۳۶۸: ۳۵۹). آیا به‌واقع چنین است؟ آیا روحانیان یا بزرگ آنان از چنین قدرتی برخوردار بود؟ نقش شخص موبدان موبد در انجمن‌هایی که به تعیین شاهنشاه می‌پرداختند چه اندازه بود؟

روش پژوهش

پژوهش حاضر دارای نظامی کیفی و به لحاظ هدف از نوع بنیادی است. در این پژوهش با استفاده از روش توصیفی-تحلیلی نخست مندرجات متون، اعم از متون همزمان و متون دوران اسلامی، درباره موضوع مورد بحث گردآوری شده و سپس تحلیل و بحث شده‌اند.

توضیح دو مفهوم

پیش از آغاز بحث توضیح دو مفهوم بایسته است یکی بزرگان و دیگر انجمن‌هایی که توسط این بزرگان تشکیل می‌شد.

بزرگان: ساختار طبقه بزرگان دوران ساسانی مشخص نیست و درباره تعداد افراد این طبقه یا مقاماتی که از در کنار هم قرار گرفتن آنها این طبقه شکل می‌گرفت نمی‌توان به قطعیت سخن گفت ولی به‌نظر می‌رسد این طبقه ساختار پویایی داشته و در زمان‌های مختلف متغیر بوده است. در کتیبه شاپور یکم در حاجی‌آباد SHJ و شاپور یکم در تنگ براق ŠTBq (اکبرزاده، ۱۳۸۵: ب:

در شدت نفوذ روحانیان زرتشتی در میان عامه مردم در دوران ساسانی بنا به گزارش‌های تاریخی و شواهد مختلفی از جمله کتیبه‌ها، مهرها، متون و ... تردیدی وجود ندارد؛ در واقع به‌نظر می‌رسد میان این گروه و مردم فاصله چندانی وجود نداشته است و این طبقه در متن و بطن جامعه حضوری قوی و مؤثر داشته‌اند؛ «این طایفه در کلیه مواردی که در زندگی افراد پیش می‌آمد حق مداخله داشتند و می‌توان گفت هر فردی من المهدالی الهد در تحت نظارت و سرپرستی روحانیان بود» (کریستن‌سن، ۱۳۶۸: ۱۷۴-۱۷۵). اما اندازه نفوذ این طبقه در عالی‌ترین سطوح جامعه و در واقع سهم و جایگاه روحانیان در مسائل کلان مملکتی و تصمیمات مهم کشوری به‌درستی تبیین نشده و نیازمند مطالعه و مذاقه بیشتر است. مسئله اصلی مقاله پیش‌رو نیز همین است؛ یک راه نیل به این مطلوب بررسی جایگاه رئیس طبقه روحانیت زرتشتی در نظام سیاسی دوران ساسانی است. این مقاله در دو بخش کار شده است در بخش نخست نقش و سهم و جایگاه رئیس طبقه روحانیان در انجمن‌های بزرگان -بنگرید به ادامه- به بحث گذاشته شده است و در بخش دوم ماهیت آزارهای دینی پیروان ادیان دیگر به‌ویژه مسیحیت، علت آنها و نقش و در واقع موضع‌گیری روحانیان و به سخن درست‌تر رئیس این طبقه بررسی شده است. کلیما و کریستن‌سن بر این باورند که موبدان در فرایند جانشینی پادشاه نقش موثر و حتی نهایی را داشتند؛ آنها معتقدند در مجمعی که برای تعیین شاه پس از درگذشت شاه متوفی تشکیل می‌شد رأی موبدان موبد بر دیگران تقدم داشت (کلیما، ۱۳۸۶: ۴۶؛ نیز کریستن‌سن، ۱۳۶۸: ۳۶۱). «پادشاه ممکن بود به بهانه‌های مختلف متهم به عدم لیاقت شود از آن جمله هرگاه پادشاهی مطابق تعالیم روحانی

مقام نیز افزوده می‌شد. در تاج (جاحظ، ۱۳۸۶: ۱۱۴) به نقل از کارنامه انوشیروان آمده است در سفرها موبد «به دست چپ شاه می‌راند. وی (جاحظ، ۱۳۸۶: ۲۲۳) در همین اثر خود آورده است تنها سه تن هم‌خوراک شاه بوده‌اند: «موبدان موبد، دبیرید و افسر بزرگ اسواران ایران».

انجمن‌های بزرگان: منظور از انجمن‌های بزرگان در دوران ساسانی جلسه‌ها یا مجمع‌هایی متشکل از بزرگان است به دلایل مختلفی مانند اعلان جنگ یا صلح، عزل و نصب شاهان جدید، اخذ تصمیمات بسیار مهم مملکتی و ... تشکیل می‌شد. این انجمن‌ها را یا شخص شاه تشکیل می‌داد مانند انجمنی که خسرو برای حمله به روم و نقض صلح جاویدان تشکیل داد (پروکوپوس، کتاب دوم، فصل ۳) یا انجمنی که خسرو یکم برای کمک به یمنی‌ها تشکیل داد (طبری، ۱۳۸۸: ۶۹۰) و یا توسط یکی از اعضای طبقه بزرگان تشکیل می‌شد مانند انجمنی که پس از مرگ قباد توسط موبد برای جانشینی خسرو برپا شد (پروکوپوس، ۱: ۲۱) یا انجمنی که برای محاکمه سیاوش ارتشتاران سالار در دربار قباد شکل گرفت و در نهایت به اعدام وی رأی داد (کریستن‌سن، ۱۳۶۸: ۴۷۶-۴۷۷).

بخش یکم: مسئله شاه‌گزینی و نقش روحانیان زرتشتی در این عزل و نصب‌ها

در این مقاله با توجه به موضوع مورد بحث تنها به انجمن‌هایی پرداخته شده که درباره عزل و نصب شاهان تشکیل شدند و مسئله جانشینی شاهان در آنها مطرح شده است. علت انتخاب این مسیر علاقه و توجه مورخان و نویسندگان مختلف به این موضوع است و اینکه تقریباً در همه متون می‌توان نشانی از آن را دید. به این جهت تمام شاهان ساسانی از این منظر که آیا خود جانشینان‌شان

از گروهی از افراد مشخصاً با عنوان بزرگان یاد شده است: «هنگامی که این تیر انداختیم پس پیش شهرداران و واسپوهران و بزرگان و آزادان انداختیم» (اکبرزاده، ۱۳۸۵: ۲۵-۳۰). از نظر ویسپوهر این بزرگان، سران مهم‌ترین خاندان‌های نجبا را دربر می‌گیرند که در آن زمان بالاتر از همه، خاندان‌های وراز و خاندان‌های پارتی سورن، قارن، اربابان اوندیگان و سایر نجیبان بلندپایه بودند (۱۳۸۲: ۲۱۳) حال آنکه کریستن‌سن بزرگان را صاحب‌منصبان بزرگ دولتی و عالی‌ترین نمایندگان ادارات دانسته است (۱۳۶۸: ۱۶۸). در کتیبه شاپور سکان‌شاه -برادر شاپور دوم و شاه منطقه سیستان و توران تا کنار دریای- این عنوان‌ها وی را همراهی می‌کرده‌اند: اندرزبد سکستان، مغ شهربان زرنگ، دبیر و دیگر آزادگان پارس و آزادگان سیستان و زرنگیان و فرستادگان کوست‌ها و سرداران همراه (اکبرزاده، ۱۳۸۱: ۴۰). به نظر می‌رسد اینها همان گروهی باشند که طبری ضبط کرده شامل اهل خاندان‌های بزرگ، جنگاوران، هیربدان و دبیران و آنها که به خدمت شاه بودند که خسرو یکم از دادن خراج سرانه معاف کرد (طبری، ۱۳۸۸: ۷۰۳). در کتیبه نرسی در پایکولی این عنوان‌ها و جایگاه‌ها ذکر شده است: ارگبد، هزاربد، شاهزاده، بیدخش، بزرگان کارن و سورن، سپهبد، صاحب اندیگان، موبداهورامزدا [به نظر می‌رسد این عنوان در این کتیبه فقط به عنوان لقب کر تیر به کار رفته باشد] و دیگر خدایگانان و کدخدایان و پهلوانان (فرای، ۱۳۸۲: ۵۰۵; Humbach, Skjærø, 1983: 22).

باری غرض اینکه دست‌کم رییس دستگاه دینی و بزرگ طبقه آسرونان، در میان نجبای درجه یک جامعه قرار داشت. به نظر می‌رسد رفته‌رفته به طرف اواخر دوران ساسانی بر نفوذ و قدرت این

^۱ طبری در روایت دیگری از همین ماجرا فرستادن وهرز به جنگ یمین را پیشنهاد موبدان موبد ضبط کرده است (طبری، ۱۳۸۸: ۶۹۵).

افراد بسیار قدرتمندتری نسبت به وی از نرسی پشتیبانی می‌کردند در نتیجه شگفت است که دریایی، کرتیر را در زمره هواداران بهرام سوم در کنار وهنام و شاه میشان به نام آدور فروغ دانسته است (دریایی، ۱۳۹۲: ۵۳). نرسی نیز یکی از پادشاهانی بود که خود جانشینش - هرمزد دوم - را برگزید (فردوسی، جلد پنجم، بیت‌های ۴۷۵۱-۴۷۶۵؛ ثعالبی، ۱۳۶۸: ۳۲۶).

- یکی از بزنگاه‌هایی که نمایشگر اوج قدرت نجبا و بزرگان است پس از مرگ هرمزد دوم (۳۰۲ تا ۳۰۹) رخ داد؛ دینوری (۱۳۷۱: ۷۴) طبری (۱۳۸۸: ۵۹۸)، ثعالبی (۱۳۶۸: ۳۲۷) و فردوسی (جلد پنجم، بیت ۴۷۸۷) به خطا ضبط کرده‌اند که وی پسر نداشته است. با وجود آنها وی در زمان مرگ پسران بزرگ و رشید داشته است یکی از آنها شاپور نام داشته که فرمانروای هند، سکستان و توران تا کنار دریا (اکبرزاده، ۱۳۸۱: ۴۰) بوده است و بر دیواره جنوبی کاخ تچر در تخت جمشید از خود کتیبه‌ای برجای گذاشته و در آن خود معرفی کرده است (اکبرزاده، ۱۳۸۱: ۴۰). فرای و کریستن‌سن به نقل از منابع رومی اشاره کرده‌اند که هرمز چندین پسر داشته است که بزرگان سه تن از پسران شاه را کنار زدند؛ یکی را که جانشین شده بود و بر تخت نشسته خلع کردند، یکی را کور کردند و یکی را به زندان افکندند و در نهایت تاج را بر سر بچه‌ای نهادند که هنوز در شکم مادر بود! (فرای، ۱۳۸۲: ۴۹۳؛ کریستن‌سن، ۱۳۶۸: ۳۲۷). چگونگی این اتفاقات بسیار مبهم است و گزارشی از آن در دست نیست و از آن مهم‌تر برای این پژوهش نقش روحانیان در این میانه دانسته نیست.

- در ماجرای انتخاب شاپور دوم فردوسی اشاره مهمی آورده است:

(به چندین زمان تخت بی‌کار بود/ سرمه‌تران

را انتخاب کردند یا انجمن‌های یاد شده دست به تعیین جانشین برای آنها زدند به ترتیب بررسی شده‌اند. هدف اصلی این بررسی رصد نقش رییس طبقه روحانیان در این انجمن‌هاست.

- اردشیر یکم و شاهپور یکم خود جانشینان خود را انتخاب کردند.

- هرمزد اردشیر یا هرمزد یکم پیش از آنکه جانشینی انتخاب کند درگذشت، به باور فرای وی پسر بالغی نداشت (فرای، ۱۳۸۲: ۴۸۹) که بر تخت بنشیند در نتیجه برادرش بهرام یکم - که طبری، فردوسی، ثعالبی و گردیزی به خطا وی را پسر هرمزد ذکر کرده‌اند^۱ (طبری، ۱۳۸۸: ۵۹۵. فردوسی، جلد پنجم، بیت ۴۵۷۹؛ ثعالبی، ۱۳۶۸: ۳۱۸. گردیزی، ۱۳۶۳: ۶۹) - پس از وی بر تخت نشست.

- فرای ادعا کرده (۱۳۸۲: ۴۸۹) گویا شاپور یکم می‌خواسته نرسی پس از هرمزد اردشیر بر تخت بنشیند اما بهرام یکم به شاهی رسید، چگونگی این اتفاق نامشخص است (کریستن‌سن، ۱۳۶۸: ۳۱۸). دوشن‌گیمن (۱۳۸۷: ۹۷) دخالت مؤثر کرتیر را عامل این جانشینی دانسته است (نیز بنگرید به فرای، ۱۳۸۲: ۴۸۶).

- نخستین تأثیر انجمن‌های بالا به احتمال با دخالت و اعمال نفوذ شخص کرتیر، در انتخاب بهرام دوم به شاهی رخ داد (فرای، ۱۳۸۲: ۴۸۶) - دومین تأثیر در زمان نرسی رخ داد؛ کوتاه آنکه کرتیر در این‌جا به جای حمایت از بهرام سوم، به احتمال زیاد برخلاف میل باطنی، به سوی نرسی متمایل شد (بنگرید به فرای، ۱۳۹۲: ۲۲۹؛ شیپ‌مان، ۱۳۸۳: ۳۶). نکته مهم در این مورد این است که به نظر می‌رسد حضور یا عدم حضور کرتیر در منطقه پایکولی در آسورستان چندان تفاوتی به حال نرسی نمی‌کرده است زیرا

^۱ فرای با توجه بهرام گیلان‌شاه ذکر شده در کتیبه شاپور یکم در نقش رستم، وی را همان بهرام یکم دانسته و به این ترتیب قول مورخان اسلامی را نادرست می‌داند (فرای، ۱۳۹۲: ۲۲۸).

هم «نگشت آن دلاور ز پیمان خویش» (شاهنامه فردوسی، جلد پنجم، بیت: ۵۴۸۵). دریایی نقش برجسته شاپور دوم در تاق بستان را مؤید این گزارش فردوسی می‌داند (دریایی، ۱۳۹۲: ۷۱).

ب) شاهپور سوم (۳۸۳ تا ۳۸۸) «و بزرگان و سران خاندان‌ها طناب‌های خیمه وی را بیریدند و خیمه بر او فرود آمد و بمرد» (موسی خورناتسی، ۱۳۸۰: ۲۶۸؛ طبری، ۱۳۸۸: ۶۰۷؛ یعقوبی، ۱۳۸۲: ۱۹۹؛ ابن مسکویه، ۱۳۶۹: ۱۴۰؛ دینوری، ۱۳۷۱: ۷۸). در روایت فردوسی شیوه مرگ شاپور سوم همین گونه است که طبری آورده اما علت آن نه توطئه بزرگان که باد شدیدی «که کس باد از آن سان ندارد به یاد» (شاهنامه فردوسی، جلد پنجم، بیت: ۵۵۱۴) بوده است. دوشن‌گیمن (۱۳۸۷: ۱۱۰) بدون ذکر منبعی علت مخالفت نجبا با وی را سیاست شکیبایی او در قبال مسیحیان دانسته است.

ج) و بهرام چهارم (۳۸۸-۳۹۹) به روایت دینوری «چون سیزده سال از پادشاهی او گذشت روزی برای شکار بیرون آمد تیری به او پرتاب شد که او را از پای درآورد» (دینوری، ۱۳۷۱: ۷۸) به روایت طبری: «جمعی از جنگاوران بر وی بشوریدند و یکی‌شان تیری بینداخت و او را بکشت» (طبری، ۱۳۸۸: ۶۰۷؛ ثعالبی، ۱۳۶۸: ۳۴۶)، به روایت یعقوبی مردمی بر سرش ریختند و او را کشتند (یعقوبی، ۱۳۸۲: ۱۹۹) در روایت فردوسی اما علت مرگ بهرام بیماری ذکر شده و طبق آن یزدگرد نه پسر که برادر اوست (شاهنامه فردوسی، جلد پنجم، بیت‌های ۵۵۱۹-۵۵۵۵) و جالب‌تر اینکه گردیزی (۱۳۶۳: ۷۳) مرگ او را به دست زنان دانسته است. در این پنج روایت مورد نیز هیچ نشانی از روحانیان نیست. براساس طبری که قطعاً یک کودتای نظامی رخ داده عامل اصلی طبقه جنگیان بوده‌اند.

- باوجود روایت پیشین به نظر می‌رسد بهرام

پر زتیمار بود ... موبد در شبستان یکی از زنان شاه را دید که: پریچهره را بیچه بد در نهان ... به سر برش تاجی بیاویختند / بر آن تاج زر و درم ریختند ... بسی بر نیامد کزان خوب‌چهر / یکی کودک آمد چو تاننده مهر ... که موبد ورا نام شاپور کرد ... و زمانی که این کودک چهل روزه شد او را بر تخت بنشانند. سپس موبدی به نام مهروی برای آموزش به او به خدمت گرفتند» (شاهنامه، جلد پنجم، بیت‌های ۴۷۹۰ تا ۴۷۹۵).

گردیزی خیر داده است: «تاج بر شکم مادرش نهادند» (۱۳۶۳: ۷۱؛ ابن مسکویه، ۱۳۶۹: ۱۳۲).

- ظاهراً بزرگان بعد از مرگ شاهپور دوم دوباره قدرت گرفتند و در اثر توطئه‌ها و اقدامات آنها طی ۲۰ سال سه پادشاه بر تخت نشستند:

الف) اردشیر دوم (۳۷۹ تا ۳۸۳) «چون پادشاهی وی استقرار گرفت به بزرگان و سران برداخت و بسیار کس از آنها بکشت ... پس از چهار سال پادشاهی مردم او را برداشتند» (طبری، ۱۳۸۸: ۶۰۶؛ نیز ابن مسکویه، ۱۳۶۹: ۱۳۹؛ گردیزی، ۱۳۶۳: ۷۳. درباره اردشیر دوم که پسر یا برادر شاهپور دوم بود بنگرید به فرای، ۱۳۸۲: ۵۰۶). روایت فردوسی کاملاً با این متفاوت است: شاپور دوم به اردشیر جوانی که کهنتر برادرش بود (شاهنامه فردوسی، جلد پنجم، بیت: ۵۴۱۵) می‌گوید: «من این تاج شاهی سپارم به تو / همان گنج و لشکر گذارم به تو» (شاهنامه فردوسی، جلد پنجم، بیت: ۵۴۲۱) و در حضور دبیر و موبدان موبد قول می‌گیرد برای پسرش شاپور [سوم] «که فرزند من چون به مردی رسد» (همان، بیت: ۵۴۱۹)، «سپاری بدو گنج و تخت و سپاه» (شاهنامه فردوسی، جلد پنجم، بیت: ۵۴۲۰) و اردشیر نیز می‌پذیرد و در نهایت

به موبدان و رییس آنان اشاره‌ای نشده اما روایتی که بلعمی از درگیری خسرو و بهرام گور آورده در بردارنده نکته‌های باریکی است: [بعد از مرگ یزدگرد تصمیم بر این شد که کسری یکی از پسران یزدگرد را شاه کنند] ... «برفتند و او را ملک کردند و به مداین آوردند و موبدان موبد تاج بر سر وی نهاد» ... بعد از اینکه قرار شد تاج را میان دو شیر گرسنه قرار دهند (بلعمی، ۱۳۷۸: ۶۴۲-۶۴۳؛ ابن مسکویه، ۱۳۶۹: ۱۴۶). در این روایت چند نکته مهم وجود دارد: نخست اینکه، تاج در دست موبدان موبد بوده و او به ظاهر کسی بوده که تاج را بر سر شاه می‌نهاده است. دوم، گستاخی و جسارت موبدان موبد است که با لحنی صریح و بی‌پروا با بهرام سخن می‌گوید. این از موارد معدودی است که از رهگذر آن می‌توان به نقش مؤثر و فعال دستگاه دینی و دست‌کم رییس آنها در چنین مواردی پی برد هرچند که هیچ نامی از این موبد در دست نیست.

- با اینکه مرگ بهرام پنجم طبق روایت طبری به شدت بوی توطئه می‌دهد اما او اشاره‌ای به هیچ دسیسه‌ای در این زمینه نمی‌کند: «روزی به آهنگ شکار برنشست و ... دور برفت و به چاهی افتاد و غرق شد و مادرش خبر یافت و برفت و نزدیک چاه فرود آمد ... اما جثه بهرام به دست نیامد» (طبری، ۱۳۸۸: ۶۲۲-۶۲۳؛ دینوری، ۱۳۷۱: ۸۶؛ یعقوبی، ۱۳۸۲: ۲۰۰؛ گردیزی، ۱۳۶۳: ۸۸؛ ثعالبی، ۱۳۶۸: ۳۶۵؛ ابن مسکویه، ۱۳۶۹: ۱۵۰). روایت فردوسی کاملاً با این گزارش متفاوت است و مرگ او را در بستر دانسته است (فردوسی، جلد ششم، بیت ۸۹۹). اما هم‌ا اشاره می‌کند که پیش از مرگش: «به پیش بزرگان بدو [یزدگرد دوم] داد تاج» (فردوسی، جلد ششم، بیت ۸۹۳). چه بسا بیره نخواهد بود اگر علت مرگ یا در واقع حذف عمدی وی را بی‌اعتنایی وی در اواخر عمرش به دخل و

چهارم خود جانشینش را یعنی یزدگرد یکم (۳۳۹ تا ۴۲۱) - که مشخص نیست پسرش بود یا برادرش (فرای، ۱۳۸۲: ۵۰۸. به باور پیرنیا (۱۳۸۳: ۱۹۵) پسر شاپور سوم) - انتخاب کرده است. جالب است که مرگ یزدگرد را - که مانند شاهان گذشته بوی توطئه از آن به شدت به مشام می‌رسد - نه طبری و نه فردوسی و نه یعقوبی نتیجه توطئه نجبا و بزرگان ندانسته‌اند. طبری علت مرگ وی را لگد اسبی وحشی ضبط کرده که در اثر آن «شاه در جا مرد و گویند اسب شتابان برفت و کس بدان نرسید و هیچ‌کس سبب نداشت و رعیت رهایی یافتند و گفتند این از رفت خدا بود» (طبری، ۱۳۸۸: ۶۰۹؛ ابن مسکویه، ۱۳۶۹: ۱۴۱؛ ثعالبی، ۱۳۶۸: ۳۵۳؛ گردیزی، ۱۳۶۳: ۷۴) یعقوبی (۱۳۸۲: ۱۹۹) و فردوسی حمله اسب آبی به شاه را علت مرگ وی ذکر کرده‌اند (فردوسی، جلد پنجم، بیت‌های ۵۹۰۰-۵۹۱۳) و سپس: «به آب اندرون شد تنش ناپدید/کسی در جهان این شگفتی ندید» و جالب این‌جاست که همگان از مرگ یزدگرد خوشحالی نمودند. طبری نوشته: «و چون یزدگرد بمرد بهرام غایب بود و گروهی از بزرگان و سران خاندان‌ها هم‌سخن شدند که به سبب رفتار بد یزدگرد کسی از خاندان او را به پادشاهی بر ندارند» استدلال آنها این بود: «بهرام هرگز ولایتی یا کاری نداشته که وی را بدان بتوان آزمود و حال وی را توان شناخت» در نتیجه «همگان متفق شدند و پادشاهی را از بهرام گرفتند و به یکی از خاندان اردشیر بابک دادند که خسرو نام داشت» (طبری، ۱۳۸۸: ۶۱۶-۶۱۷؛ ابن مسکویه، ۱۳۶۹: ۱۴۲-۱۴۳؛ دینوری، ۱۳۷۱: ۸۳). آنها حتی شاپور پسر دیگر یزدگرد را که در ارمنستان بود و پس از مرگ پدر تلاش کرد به تخت دست یابد کشتند (فرای، ۱۳۸۲: ۵۱۰). با اینکه در این مورد نیز به روشنی

انوشیروان بود (کریستن‌سن، ۱۳۶۸: ۴۸۳) اما قطعاً اینکه وی برای این منظور انتخاب شده در بردارنده نکته مهمی است و حکایت از اهمیت جایگاه وی در این زمان دارد.

- خسرو یکم نیز برخلاف خواست عموم بزرگان و سران، هر مزد را به جانشینی خود برگزید (شاهنامه، ثعالی، ۱۳۶۸: ۴۱۱-۴۱۲)

- در قضیه عزل هر مزد چهارم (۵۷۹ تا ۵۹۰) کور کردن و کشتن او، ملغمه‌ای از کودتای نظامی بهرام چوبین (درباره بهرام بنگرید به جلیلیان، ۱۳۹۶: ۶۱-۶۸) و توطئه‌های بندویه و بستام و دیگر بزرگان و رفتار تحقیرآمیز و سرکوبگرانه وی در برابر این بزرگان مؤثر بود (طبری، ۱۳۸۸: ۷۲۷؛ ثعالی، ۱۳۶۸: ۴۱۵-۴۲۲). نقش و بهره موبدان در این اتفاق نیز مشخص نیست اما به نظر می‌رسد با توجه به رفتار هر مزد و تسامح احتمالی مذهبی وی و البته قتل موبدان موبد به نام زردشت که فقط فردوسی از آن گزارشی ارائه کرده است (شاهنامه، جلد ششم، بیت‌های ۶۳۸۰-۶۴۶۰) اما طبری (۱۳۸۸: ۷۲۵) مفصل‌تر گزارش داده است موبدان و دستگاه دینی به همین دلیل از وی چندان دل خوشی نداشته‌اند. گردیزی نیز آورده وی «رسم موبد نشانیدن برداشت و گفت کسی نباید که مرا بفرماید و بازدارد من به خویشتن اولی‌ترم صیانت خویشتن را» (گردیزی، ۱۳۶۳: ۸۹)؛ صبوری‌فر از این رویکرد این شاه، تضعیف شدید پایگاه موبدان در دربار و امور سیاسی و از بین رفتن قدرت روحانیان را نتیجه گرفته (صبوری‌فر، ۱۳۹۵: ۲۱) که با واقعیت‌های تاریخی همخوانی ندارد زیرا دست آخر همان‌گونه که فرای گفته آنها پادشاه را رها کردند و بزرگان زندانی شده خلاصی یافته و شاه را کشتند (فرای، ۱۳۸۲: ۵۳۴).

- بعد از مرگ خسرو و ایزد تخت و تاج کاملاً بازیچه دست بزرگان قرار گرفت، در تغیر در احوال

خرج حکومت قلمداد کرد زیرا تقریباً همه این منابع از تهی بودن خزانه در اواخر دوران بهرام خبر می‌دهند: «که شد گنج شاه بزرگان تهی» (فردوسی، جلد ششم، بیت ۸۸۶) غرض اینکه در این میان مسئله عقیدتی و مذهبی مطرح نبوده و عامل اصلی این اتفاقات مسائل اقتصادی بوده است در نتیجه در ماجراها نقش روحانیان نامشخص و به احتمال ناچیز بوده است.

- طبق شاهنامه فردوسی یزدگرد دوم خود جانشینش را -هرمز- برگزید (شاهنامه، جلد ششم، بیت: ۹۴۰) هرچند که هرمز سوم کمتر از یک سال و نیم پادشاهی کرد و پیروز جای وی را البته با کمک هیاطله گرفت (دینوری، ۱۳۷۱: ۸۷).

- جانشین پیروز، برادرش بلاش (۴۸۳ تا ۴۸۷) بود که او نیز توسط بزرگان بر تخت تکیه زد (شاهنامه، جلد ششم، بیت‌های ۱۱۰۹-۱۱۱۵). عامل اصلی این اتفاق سوخرا از خاندان قارن بود (کلیم، ۱۳۸۶: ۱۴۴) و سپس همو بود که بلاش را عزل کرد و قباد را بر تخت نشانند (دینوری، ۱۳۷۱: ۸۹). کریستن‌سن (۱۳۷۴: ۱۵) به نقل از یوشع ستون‌نشین از خشم نهاد روحانیت زرتشتی نسبت و بلاش که «می‌خواست قوانین مذهبی ایشان را منسوخ کند و در بلاد مملکت گرمابه‌ها بنهد» خبر داده است.

- بزنگاه دومی که بزرگان و روحانیان به قدرت‌نمایی در برابر پادشاه پرداختند در مسئله عزل قباد اتفاق افتاد و شاهنشاه به زندان افکنده شد. با اینکه در این ماجرا به نظر می‌رسد به دلیل وجه مذهبی قضیه، روحانیان نقش بیش‌تری داشته‌اند اما به احتمال بسیار عاملیت اصلی با ایشان نبوده است.

- در ماجرای جانشینی قباد موبدان موبد تنها مأمور گشودن وصیت‌نامه و خواندن آن در حضور

ساسانی است؛ معمولاً موبدان و روحانیان زرتشتی به نابدباری در برابر دیگر مذاهب پرآوازه‌اند. در ادامه مهم‌ترین نمونه‌های آزار ادیان دیگر در طول دوران ساسانی فهرست‌وار ذکر شده‌اند:

قتل مانی در زمان بهرام یکم یا دوم؛ اقدامات کرتیر در زمان بهرام دوم؛ آزار گسترده مسیحیان در زمان شاپور دوم؛ آزار مسیحیان در اواخر زمان یزدگرد یکم؛

تلاش برای برقراری دوباره زرتشتی‌گری در ارمنستان با جنگ و خونریزی و مقاومت سرسختانه ارمنیان در زمان یزدگرد دوم و آزار یهودیان در همین زمان؛ اقدامات خسرو اول به‌ویژه درباره مزدکیان.

اما چه اندازه این آزارها رنگ دینی داشت؟ اگرچه نمی‌توان به تمامی با کلیما هم‌داستان بود که علت مبارزه گسترده موبدان با ادیان دیگر جلوگیری از نابودی خودشان بود - زیرا موبدان و مغان نفوذ و حتی محبوبیت بسیاری در نزد مردم داشتند که در واقع مایه اصلی قدرت آنها به‌شمار می‌رفت - اما می‌توان به‌واسطه تبلیغی نبودن دین زرتشت (بنگرید به کریستن‌سن، ۱۳۶۸: ۳۶۳) تا اندازه‌ای علت عدم بردباری موبدان نسبت به مذاهب دیگر به‌ویژه دین سرسخت و ستیزه‌جویی مانند مسیحیت را دریافت. باین‌همه باید علت این آزار سازمان‌یافته را در جایی دیگر، در سیاست کلی حاکم بر نظام ساسانی جست؛ از نظر آسموسن انگیزه‌های سیاسی و دینی به‌قدری در هم پیچیده‌اند که نمی‌توان آنها را از هم جدا ساخت (آسموسن، ۱۳۸۷: ۳۱۳) وی ادامه می‌دهد: «این مغان بودند که اذیت و آزار مسیحیان را و موجب می‌شدند، آنها حتی شکنجه زندانیان مسیحی را بر عهده می‌گرفتند و در نتیجه

«وی بزرگان و مرزبانان و سران - در روایت طبری بزرگان و سران خاندان‌ها - با هم همداستان شدند و «به نزد شیرویه رفتند و به او گفتند ما برآنیم تو را به‌جای پدر به شاه‌ی بنشانیم اگر رضا دهی وگرنه تو را می‌کشیم و به جای تو یکی از برادرانت را برمی‌گزینیم که کم نیستند» (ثعالبی، ۱۳۶۸: ۴۵۵؛ طبری، ۱۳۸۸: ۷۶۷) و وقتی دودلی شاه را در کشتن پرویز دیدند به او گفتند: «در یک نیام دو شمشیر ننگند، یا دستور کشتن پرویز را بده یا خود کناره‌گیری کن» (ثعالبی، ۱۳۶۸: ۴۶۱) و یا به روایت طبری: «یا کسری را بکش و ما بندگان تو باشیم یا تو را برداریم و مانند پیش از او فرمان بریم» (طبری، ۱۳۸۸: ۷۶۹). با توجه به اینکه به گزارش ثعالبی پس از اینکه خسرو پرویز را دستگیر کردند او را به خانه موبد^۱ بردند و در آن‌جا نگه داشتند (ثعالبی، ۱۳۶۸: ۴۵۷) می‌توان جای پای موبدان را در این ماجرا دید و به نقش مؤثر احتمالی آنها پی برد هرچند که غیر از این یک مورد هیچ اشاره دیگری در این زمینه وجود ندارد. - عزل و نصب تمام شاهان پس از شیرویه از اردشیر پسر شیرویه، پادشاهی شهربراز، پادشاهی پوران، و... تا انتخاب یزدگرد سوم، کار بزرگان و سران بود (طبری، ۱۳۸۸: ۷۸۲-۷۸۴؛ یعقوبی، ۱۳۸۲: ۲۱۳-۲۱۵؛ ثعالبی، ۱۳۶۸: ۴۶۴-۴۷۷) اما در این ماجراها به‌نظر نمی‌رسد که موبدان و دستگاه روحانیت نقش مؤثر و مهمی ایفا کرده باشد.

بخش دوم ماهیت آزارهای دینی پیروان ادیان دیگر در دوران ساسانی

یکی از مسائلی که می‌توان از رهگذر آن اطلاعاتی درباره نهاد روحانیت در دوران ساسانی به‌دست آورد آزار پیروان مذاهب دیگر و به‌ویژه مسیحیان در دوران

^۱ طبری نوشته است وقتی شیرویه به پادشاهی رسید، پدر را به زندان کرد (طبری، ۱۳۸۸: ۷۶۹) و در ادامه بدون اینکه اشاره‌ای به جایگاه وی نماید از فردی به نام مارسفند یاد کرده که شیرویه دستور داد خسرو را از پایتخت ببرند و در خانه مردی به نام مارسفند جای دهند (طبری، ۱۳۸۸: ۷۶۹).

لقاب مانند پیروزمند و شکوهمند داده شده است و در واقع او در این متون کاملاً یک مسیحی شده و به صورت یک شاه سعادتمند و مقدس در میان شاهان در می‌آید (آسموسن، ۱۳۸۷: ۳۲۲). دریایی ادعا کرده است در این زمان مسیحیت مذهب رسمی تلقی می‌شده است (دریایی، ۱۳۹۲: ۷۵) که این ادعا البته قرین صحت نیست زیرا در اواخر دورهٔ این شاه آزار مسیحیان آغاز شد در واقع در این دوره مسیحیان به عنوان اقلیتی شناخته شدند که حکومت مرکزی از حقوق آنان پشتیبانی می‌کرد (فرای، ۱۳۸۲: ۵۰۸). سقراط استکولاستیکوس از کشتار طایفهٔ مغان توسط یزدگرد خبر داده است (Socrates Scholasticus, Book VII, Ch. VIII). شبیه این روایت یعنی پنهان شدن مردی زیر آتش و بانگ کردن - که البته تمامی افسانه‌آمیز است - در مزدک‌نامه نیز ذکر شده است که اصل و منشأی فارسی میانه‌ای دارد و گزارشی خیالی از واقعهٔ مزدک است (یارشاطر، ۱۳۸۷: ۲۵۵-۲۵۶). در این زمینه بنگرید به گزارشی که خواجه نظام‌الملک (۱۳۴۷: ۲۵۸-۲۵۹) ارائه کرده است. با توجه به زمان زندگی سقراط اسکولاستیکوس -زنوس تولد وی را در حوالی ۳۷۹ میلادی برآورد کرده است (Zenos, XI: 2017) که تقریباً هم‌زمان با پادشاهی یزدگرد یکم (۳۹۹-۴۲۰) است - و تقدم وی نسبت به گزارش مزدک‌نامه می‌توان گزارش وی را مؤثق‌تر دانست. در این زمان در سومین شورای کلیسایی که در سال ۴۲۴ تشکیل شد با اینکه کلیسای ایرانی خود را بیرون از قیومت کلیساهای پنج‌گانهٔ روم، قسطنطنیه، اسکندریه، آنتاکیه و بیت‌المقدس قرار داد اما رفاقت و معاشرت با غرب متوقف نشد (آسموسن، ۱۳۸۷: ۳۲۴). آسموسن از اسامی بسیار زیاد ایرانی مسیحی شده در قرن پنجم در اسناد گوناگون مسیحی چه به

روشن بود یک آزار نظام‌مند مسیحیان وجود داشته باشد» (آسموسن، ۱۳۸۷: ۳۱۴). برای درک بهتر این مبحث یک مرور کلی و کوتاه از سیاست کلی دولت ساسانی در قبال مذاهب دیگر نیاز است که در ادامه سرفصل‌وار ارائه شده‌اند:

- اجازه به مانی برای اشاعهٔ دین خود توسط هر مزد یکم (دریایی، ۱۳۹۲: ۲۴).

- گرایش بهرام دوم به مسیحیت؛ این روایت البته فقط در نهایت‌الارب (۱۳۷۵: ۲۱۳) نقل شده و در منبع دیگری ذکر نشده است. شگفتی این گزارش در این است این شاه دست‌پروردهٔ کرتیر بوده و با تلاش‌ها و تدابیر وی به تخت پادشاهی دست یافته است.

- اقدامات بعدی نرسی و سیاست داخلی وی که مبتنی بود بر تسامح و مدارا با ادیان دیگر.

- آزادی مسیحیان در ایران تا حدود ۳۳۹ میلادی در زمان شاپور دوم؛ زیرا در این زمان قسطنطین امپراتور روم به عیسویت گروید و دین مسیح در امپراتوری روم به صورت دین رسمی درآمد (کریستن‌سن، ۱۳۶۸: ۳۶۶). این رخداد دلیلی شد تا دوره‌ای سی و نه یا چهل ساله از اذیت و آزار آغاز شود دوره‌ای که وحشت و انزجار از آن به طرز چشمگیری در شماری آثار سریانی اعمال شهیدان شرح داده شده است، در طول دورهٔ ساسانی این تنها شکنجه و آزار فراگیر مسیحیان آن هم در جوی از بهدینی زرتشتی است (آسموسن، ۱۳۸۷: ۳۱۵-۳۱۶).

- آزاد کردن اسرای مسیحی در توسط شاپور سوم؛ «زیرا ایشان از ارزش زیادی برای دولت برخوردار بودند و با انجام پیشه‌های خود مالیات‌ها را می‌پرداختند» (آسموسن، ۱۳۸۷: ۳۱۲).

- رفتار یزدگرد یکم با مسیحیان: که هم جنبهٔ مسالمت‌آمیز داشت و هم طبعاً مایل به مسامحه در امور دیناتی بود (کریستن‌سن، ۱۳۶۸: ۳۷۰). در ادبیات یا مکتوبات سریانی به او دلنشین‌ترین

کنند». اما در بند هشتم: «هر گاه بنده اکتدینی (کافری) [اگ - دین به معنی بی دین، خارج از دین زرتشتی (عریان، ۱۳۹۱: ۶)] به همراه آقای خود به دین مزدیسنی در آیند، بنده در خدمت آقای خود باقی می ماند» (عریان، ۱۳۹۱: ۶). طبق این دو بند مسیحیت جایگاه بسیار ویژه تری داشته نزد مغان و با کافران یکی نبوده است.

مشاهده می شود تمام این نمونه ها چیز دیگری را نشان می دهند همان گونه که آسموسن به روشنی نشان داده است:

«در سرتا سر دوره ساسانی حکومت بی هیچ قید و شرطی در مقابل مسیحیت شکیبایی نشان داد و حتی مسیحیان هم پای هموطنان زرتشتی خود در جنگ ها خدمت کردند برای نمونه در جنگ علیه رومی ها [در زمان شاپور دوم] گریگور مسیحی، فرماندهی ایرانیان را بر عهده داشت» (آسموسن، ۱۳۸۷: ۶۱۴؛ درباره خدمات مسیحیان در زمان بهرام پنجم بنگرید به کریستن سن، ۱۳۶۸: ۳۸۱).

به همه این موارد می توان ازدواج شماری از شاهان این سلسله با زنانی از ادیان دیگر افزود: ازدواج یزدگرد یکم با زنی یهودی - که در واقع مادر بهرام گور بود - (شهرستان های ایران، بند ۴۷)، انوشیروان با زنی مسیحی و عدم پذیرش آیین زرتشت از سوی این زن با وجود اصرار انوشیروان (دینوری، ۱۳۷۱: ۱۰۰). کامل کننده این بخش حضور اقلیت ها و جوامع کوچک و بزرگ مسیحی در تمام بخش های ایران خاصه نواحی غربی ایران است.

تحلیل

با توجه به مصادیقی که ارائه شد که در آنها مشخص می شود از ۳۵ پادشاه ساسانی تنها هشت تن از آنها شامل: اردشیر یکم، شاپور یکم، نرسی، بهرام

صورت افراد معمولی و چه روحانی، موفقیت های تبلیغی روحانیان سریانی را نتیجه گرفته است چیزی که خشم و نفرت زرتشتیان را از مسیحیان شعله ورتر ساخت (آسموسن، ۱۳۸۷: ۳۲۵).

- آزادی به نستوریان در زمان پیروز؛ به باور کریستن سن: «پیروز بلاشک نه روحانیان لجوج و سوداوی عیسوی را دوست می داشت و نه دیانت آنها را محترم می شمرد لکن می دید از اصول نستوری استفاده سیاسی بسیار می توان برد» (کریستن سن، ۱۳۶۸: ۳۹۴).

- آزادی دینی به ارمینان در زمان قباد به شرط اینکه در جنگ با رومیان از سپاه ایران حمایت کنند که آنان این شرط با کمال اکره پذیرفتند (کریستن سن، ۱۳۶۸: ۴۷۰).

- حضور اسقف مسیحیان ایران در دربار قباد در کنار موبدان موبد در انجمنی که برای محاکمه مزدکیان برگزار شده بود (کریستن سن، ۱۳۶۸: ۴۸۰).

- استدلال هرمزد چهارم درباره ادیان دیگر به ویژه نصاری در پاسخ به درخواست هیربدان که وی این دین ها را به دو پایه دیگر برای تخت خود تشبیه کرد (طبری، ۱۳۸۸: ۷۲۵).

- اجازه تبلیغ به مسیحیان در زمان خسرو پرویز (ثعالبی، ۱۳۶۸: ۴۲۹)؛ «گویند پرویز فرمانی برای نصاری نوشت و اجازه داد کلیساها بنیاد کنند و به جز گبران هر که خواهد به دین آنها در آید» (طبری، ۱۳۸۸: ۷۳۳).

- بندهای ۶ و ۸ در بردگان، فصل چهارم کتاب مادیان هزاردادستان (فرخ مرد بهرامان، در ۴) در بردارنده نکته قابل اعتنایی هستند. موبد رستم شهزادی (۱۳۶۷: ۶۶-۶۷) این قوانین را چنین تفسیر کرده است؛ بند ششم: «هرگاه ترسابنده ای (غلام مسیحی مذهب) به رضای خود دین مزدیسنی را بپذیرد یا با بهدینی ازدواج کند، بر دیگر بهدینان است که او را بخرند و آزاد

در بخش آزارهای دینی نیز به صورت مصداقی به یک موضوع بسیار مهم پرداخت؛ از این مصداقی برخلاف نظر آسموسن می‌توان این نتیجه را برداشت کرد که درباره وضعیت برخورد روحانیت زرتشتی با مسیحیت همواره چربش با مسائل سیاسی است و در این میان انگیزه‌های دینی با وجود قدرت دین زرتشتی - که هم دین توده مردم بود و هم کیش شاهان و حمایت قاطع هر دو گروه را به همراه داشت و این منبع اصلی قدرت این دین بود- همواره کم‌رنگ‌تر بوده و عملاً این دین رسمی (زرتشتی) بوده که بازیچه دست سیاست کلی حاکم بر این دوره بوده است. این تناقض را می‌توان با توجه به حضور رییس این نهاد یا طبقه در طبقه ممتاز جامعه تا اندازه‌ای درک کرد. با توجه به ماهیت این طبقه و اهمیت آن در نظام سیاسی دوران ساسانی - که عامل اصلی پایداری دولت ساسانی همین طبقه بوده است- حفظ منافع این طبقه در اولویت نظام مزبور قرار داشت از آنجاکه بزرگ روحانیان نیز عضوی از این طبقه بود منافع او نیز با منافع دیگر بزرگان و نیز منافع دودمان سلطنتی درهم تنیده بود. این مسئله همراهی وی را با سیاست‌های نه‌چندان موافق و حتی گاه مغایر با آموزه‌های دینی، که از سوی شاهنشاه ابلاغ می‌شد، توجیه می‌کند.

برآیند

مناسب‌ترین شیوه برای بررسی میزان قدرت دستگاه دینی در نظام سیاسی دولت ساسانی، بررسی اندازه نقش و تأثیر این دستگاه در مسئله عزل و نصب شاهان است زیرا این موضوع همواره مورد توجه و علاقه مورخان بوده است. در طول دوره ساسانی از سال ۲۲۴ تا ۶۵۱ میلادی با به شمار آوردن بهرام چوبین، ۳۵ پادشاه بر تخت تکیه زدند. از این تعداد تنها هشت تن از آنان جانشینانشان را خود تعیین کردند البته این به این

چهارم، بهرام پنجم، یزدگرد دوم، قباد و خسرو یکم خودشان جانشین‌شان را انتخاب کردند و ۲۷ شاه دیگر را انجمن‌هایی متشکل از بزرگان بر تخت نشانند. بر این اساس نظام ساسانی برخلاف تصور، یک نظام استبدادی مطلقه نبوده است بلکه آن‌طورکه کریستن‌سن گفته یک نظام استبدادی معتدل بوده (۱۳۶۸: ۳۵۹) که در آن همواره قدرت شاه‌شاه را انجمنی از بزرگان مهار کرده و محدود می‌کردند. در چنین نظام‌هایی میزان قدرت شاه و متقابلاً انجمن‌های مورد نظر نسبت مستقیمی با شخصیت شاه و اندازه جسارت و اقتدار وی دارد به این معنی که هر چه شخصیت شاه قوی‌تر و با اراده‌تر قدرت وی نیز بیشتر و سلطنت او مطلقه‌تر. این بررسی نکته مهم دیگری را نیز نشان می‌دهد با توجه به مدارک و متون ارائه شده روحانیت زرتشتی یا در واقع بزرگ و رییس این طبقه به‌جز موارد معدودی در امر خطیر عزل و نصب شاهان نقش اصلی و عاملیت این اقدامات را بر عهده نداشته و تنها به‌عنوان یکی از اعضای انجمن‌هایی عمل می‌کرده است. این نتیجه برخلاف نظر کریستن‌سن (۱۳۶۸: ۳۵۹) است که اصلی وجود داشته که براساس آن روحانیان می‌توانسته‌اند شاه‌شاه را عزل کنند. ماده لازم برای تأیید این نظر کریستن‌سن، شواهد متقن از تأثیر دایمی، همواره و قوی نهاد روحانیت زرتشتی است حال آنکه بحث مصداقی فوق چنین تأثیر ساختاری را نشان نمی‌دهد بر این مبنا حتی اگر یکی از شاهان نیز بدون دخالت مؤثر روحانیان بر تخت نشسته باشد این نظر رد می‌شود. متأسفانه متون گزارش‌های مکفی و دقیقی درباره تمام مسائل ارایه نمی‌کنند در نتیجه نمی‌توان به‌درستی اندازه نقش و سهم موبدان موبد را در هر یک از نمونه‌های پیش‌تر گفته شده تعیین کرد اما می‌توان فرض کرد این اندازه به شخصیت و جسارت و میزان نفوذ شخص موبدان موبد بستگی داشته است.

این طبقه بود منافع او نیز با منافع دیگر بزرگان و نیز منافع دودمان سلطنتی درهم تنیده بود. این مسئله همراهی وی را با سیاست‌های نه‌چندان موافق و حتی گاه مغایر با آموزه‌های دینی، که از سوی شاهنشاه ابلاغ می‌شد، توجیه می‌کند. برای درک بهتر این موضوع می‌توان نحوه تعامل و رفتار روحانیان زرتشتی را با پیروان ادیان دیگر به‌ویژه مسیحیان مورد مطالعه قرار داد. تمول نسبی روحانیان زرتشتی در کنار جایگاه مهم اجتماعی به‌دلیل نقش مذهبی، برخورداری از سواد و کارکرد قضایی به طبقه روحانیان در دوران ساسانی اهمیت و تخصص فوق‌العاده‌ای بخشیده بود که در آن روزگار از آن با عنوان کلی فرهنگ یاد می‌شد. چنین به‌نظر می‌رسد این نهاد به همین نسبت قدرت تأثیرگذاری در طبقه برتر جامعه را نیز دارا بوده و در طبقه ممتاز جامعه دوران ساسانی از قدرت فائده برخوردار بوده‌اند اما برخلاف این تصور، سیاست کلان دولت ساسانی در قبال مسیحیان و شواهد دیگری از قبیل ازدواج شاهان با زنان غیر زرتشتی نشان از این واقعیت دارند که این دین رسمی (زرتشتی) بوده که باز یچیه دست سیاست کلی حاکم بر این دوره بوده است نه برعکس.

معنی نبود که آنها ولیعهد نداشتند یا فرزندان پسری از آنها برجای نمانده بود بلکه به این معنی بود که انجمن‌های متشکل از بزرگان با کنار گذاشتن ولیعهد، شخص دیگری از خانواده سلطنتی را که مد نظرشان بود بر تخت می‌نشانند. به‌نظر می‌رسد رییس و بزرگ طبقه موبدان به‌عنوان یکی از اعضای طبقه ممتاز جامعه - طبقه بزرگان - در این انجمن‌ها همواره حضور داشته و در تصمیم‌گیری‌های آنها نقش داشته است اما در تأیید این ادعا که وی - منظور شخص رییس وقت طبقه روحانیان است - به تنهایی از این قدرت برخوردار باشد که هر زمان صلاح دانست شاه را خلع کند و شاه دیگری مطابق صلاح‌حیدش بر تخت بنشانند هیچ روایتی در دست نیست و حتی برخلاف این، شواهد متنی از نقش نه‌چندان مؤثر این مقام در حوادث بزرگ سیاسی زمانه خیر می‌دهند با وجود این به‌نظر می‌رسد در اواخر دوران ساسانی قدرت این نهاد و رییس آن افزایش می‌یابد. با توجه به ماهیت این طبقه و اهمیت آن در نظام سیاسی دوران ساسانی - که عامل اصلی پایداری دولت ساسانی همین طبقه بوده است - حفظ منافع این طبقه در اولویت نظام مزبور قرار داشت از آنجاکه بزرگ روحانیان نیز عضوی از

کتاب‌نامه | Bibliography

- Akbarzadeh, Dariush. (2002). *Pahlavi inscriptions*, Tehran: Pazineh Publications (in Persian).
 اکبرزاده، داریوش. (۱۳۸۵). سنگ‌نبشته‌های کرتیر موبدان موبد، تهران: انتشارات پازینه.
- Akbarzadeh, Dariush. (2006). *Stone inscriptions of Kartir Mobadan-e Mobad*, Tehran: Pazineh Publications (in Persian).
 بلعمی، محمد بن محمد. (۱۳۷۸). تاریخنامه مطری گردانیده منسوب به بلعمی، مجلد یکم، مصحح محمد روشن، تهران: انتشارات سروش.
- Bal'ami, Muhammad bin Muhammad. (1999). *Tabari's chronicle attributed to Bal'ami*, volume 1, edited by Mohammad Roshan, Tehran: Soroush Publications (in Persian).
 پروکوپیوس. (۱۳۹۱). جنگ‌های پارسیان، ترجمه محمد سعیدی، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، چاپ پنجم.
- آسموسن، جی. بی. (۱۳۸۷). «مسیحیان در ایران»، در تاریخ ایران کمبریج، جلد سوم، قسمت چهارم، ترجمه تیمور قادری، تهران: مهتاب.
- Asmussen, J. B. (2008). "Christians in Iran", In *Cambridge History of Iran*, volume 3, part 4, translated by Teymur Qadri, Tehran: Mahtab (in Persian).
- ابن مسکویه، ابوعلی مسکویه الرازی. (۱۳۶۹). تجارب‌الامم، جلد یکم ترجمه ابولقاسم امامی، تهران: انتشارات سروش.
- Ibn Muskūyah, Abu Ali Muskūyah Al-Razi. (1990). *Tajārib al-Umam or The Experiences of All Nations*, Volume 1, translated by Abul Qasim Emani, Tehran: Soroush Publications (in Persian).
- اکبرزاده، داریوش. (۱۳۸۱). کتیبه‌های پهلوی، تهران: انتشارات پازینه.

- al-akhbār al-ṭiwāl or General History*, translated by Mahmoud Mahdavi Damghani, Tehran: Nei Publishing (in Persian).
- شهرستان‌های ایران. (۱۳۸۲). در متن‌های پهلوی، پژوهش سعید عریان، تهران: انتشارات پژوهشگاه سازما میراث‌فرهنگی کشور.
- Šahrestānīhā ī Ērānšahr. (2003). In *Pahlavi texts*, research of Saeed Urian, Tehran: Publications of the Research Center of the Cultural Heritage Organization of Iran (in Persian).
- شهبازی، رستم. (۱۳۸۷). قانون مدنی زرتشتیان، تهران: انتشارات فروهر.
- Shahzadi, Rostam. (2008). *Zoroastrian Civil Law*, Tehran: Fravahar Publications (in Persian).
- شیپ‌مان، کلاوس. (۱۳۸۳). تاریخ شاهنشاهی ساسانی، ترجمه فرامرز نجدسمعی، تهران: انتشارات سازمان میراث‌فرهنگی.
- Schippmann, Klaus. (2004). *History of the Sasanian Empire*, translated by Faramarz Najdsamii, Tehran: Publications of the Cultural Heritage Organization of Iran (in Persian).
- صوری‌فر، فرهاد. (۱۳۹۵). تاریخ روابط پارسیان هند و زرتشتیان ایران، تهران: سازمان انتشارات فروهر.
- Saburifer, Farhad. (2015). *History of relations between Persians of India and Zoroastrians of Iran*, Tehran: Fravahar Publication (in Persian).
- طبری، محمد بن جریر. (۱۳۸۸). تاریخ الرسل والملوک، جلد دوم، ترجمه ابولقاسم پاینده، تهران: انتشارات اساطیر، چاپ هفتم.
- Tabari, Muhammad bin Jarir. (2009). *Tarikh al-Rasl and al-Muluk or History of the Prophets and Kings*, second volume, translated by Abul Qasim Payandeh, Tehran: Asatir Publications (in Persian).
- عریان، سعید. (۱۳۹۱). واژه‌نامه؛ در مادیان هزاردادستان، پژوهش از سعید عریان، تهران: انتشارات علمی.
- Urian, Saeed. (2011). Glossary; In *Mādiān-e Hazārādādestān*, research by Saeed Urian, Tehran: Scientific Publications (in Persian).
- فرای، ریچارد. (۱۳۸۲). تاریخ باستانی ایران، ترجمه مسعود رجب‌نیا، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- Fry, Richard. (2003). *Ancient History of Iran*, translated by Masoud Rajabania, Tehran: Scientific and Cultural Publications (in Persian).
- فرای، ریچارد. (۱۳۹۲). «تاریخ سیاسی ایران در دوره ساسانیان»، در تاریخ ایران کمبریج، گردآورنده احسان یارشاطر، مترجم حسن انوشه، تهران: انتشارات امیرکبیر: ۲۱۷-۲۷۶.
- Fry, Richard. (2012). "Political History of Iran during the Sasanian Period", In Ehsan Yarshater (ed.), *Cambridge History of Iran*, trans-
- Procopius. (2011). *Wars of the Persians*, translated by Mohammad Saeedi, Tehran: Scientific and Cultural Publishing Company, fifth edition (in Persian).
- ثعالی، عبدالملک بن محمد بن اسماعیل. (۱۳۶۸). پاره نخست ایران باستان، همراه با ترجمه مقدمه زنتبرگ و دیباچه مجتبی مینوی، ترجمه محمد فضائلی، تهران: انتشارات قطره.
- Tha'alibi, Abdul Malik bin Muhammad bin Ismail. (1989). *The first part of Ancient Iran*, along with the translation of Zettenberg's introduction and Mojtaba Minavi's preface, translated by Mohammad Fadaeli, Tehran: Qatreh Publications (in Persian).
- جاحظ، ابوعثمان عمرو بن بحر. (۱۳۸۶). تاج آیین کشورداری در ایران و اسلام، یافته احمد زکی‌پاشا، ترجمه حبیب‌الله نوبخت، تهران: انتشارات آشیانه کتاب.
- Jahiz, Abu Osman Amr bin Bahr. (2007). *The crown of statehood in Iran and Islam*, found by Ahmad Zakipasha, translated by Habibollah Nobakht, Tehran: Ashiane-ye Kitab Publications (in Persian).
- جلیلیان، شهرام. (۱۳۹۶). «ستیزه خاندان‌های نژاده با انکاره حق ایزدی شهریاری ساسانیان»، جستارهای تاریخی، سال هشتم، شماره دوم: ۵۵-۸۳.
- Jalilian, Shahram. (2016). "The conflict of the noble families with the idea of the divine right of the Sasanian kingdom", *Historical Essays*, Vol. 8, No 2: 55-83 (in Persian).
- خواجه نظام‌الملک. (۱۳۴۷). سیرالملوک یا سیاست‌نامه، به اهتمام هیوبرت دارک، تهران: انتشارات بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- Khwaja Nizam al-Mulk. (1968). *Siral-Muluk or Book of Government*, by Hubert Dark, Tehran: Translation and Publishing Company Publications (in Persian).
- دریایی، تورج. (۱۳۹۲). ساسانیان، ترجمه شهرناز اعتمادی، تهران: انتشارات توس.
- Daryaei, Toraj. (2012). *Sasanian*, translated by Shahrmaz Etemadi, Tehran: Toos Publications (in Persian).
- دوشن‌گیمین، ژاک. (۱۳۸۷). «دین زرتشتی»، در تاریخ ایران کمبریج، جلد سوم، قسمت چهارم، ویراسته جی ای بول، ترجمه تیمور قادری، تهران: انتشارات مهتاب.
- Duchesne-Guillemin, Jacques. (2008). "Zoroastrianism", In J. A Bull (ed.), *Cambridge History of Iran*, volume 3, part 4, translated by Teymor Qadri, Tehran: Mahtab Publications (in Persian).
- دینوری، احمد بن داوود. (۱۳۷۱). اخبار الطوال، ترجمه محمود مهدوی دامغانی، تهران: نشر نی.
- Dīnawārī, Ahmed ibn Dāwūd. (1992). *Kitāb*

edited by Abdul Hai Habibi, Tehran: Duniya Kitab Publications (in Persian).

موسی خورتناسی. (۱۳۸۰). تاریخ ارمنیان، ترجمه مقدمه حواشی و پیوست‌ها ادیک باغداساریان، ناشر مؤلف.

Movses Khorenatsi (2001). *History of Armenians*, translation of introduction, footnotes and appendices Edik Baghdasaryan», author publisher (in Persian).

نهایه الارب فی اخبار فرس و العرب. (۱۳۷۵). از مؤلفی ناشناخته به تصحیح محمدتقی دانش‌پژوه، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.

Nihayat Alarb Fi akhbar Alfars Wa al Arab. (1996).

From an unknown author edited by Mohammad Taghi Daneshpajouh, Tehran: Society for the national heritage of Iran (in Persian).

یارشاطر، احسان. (۱۳۹۲). «پیشگفتار»، در تاریخ ایران از سلوکیان تا فروپاشی دولت ساسانیان، جلد سوم قسمت اول، گردآورنده احسان یارشاطر، ترجمه حسن انوشه، تهران: مؤسسه انتشارات امیرکبیر، چاپ هفتم.

Yarshater, Ehsan. (2012). "Foreword", in the history of Iran from the Seleucids to the collapse of the Sasanian government, volume 3, part 1, compiled by Ehsan Yarshater, translated by Hassan Anoushe, Tehran: Amir Kabir Publishing House (in Persian).

یعقوبی، ابن واضح. (۱۳۸۲). تاریخ یعقوبی، جلد اول، ترجمه محمدابراهیم آیتی، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، چاپ نهم.

al-Ya'qūbī, 'Abū al-'Abbās 'Aḥmad bin 'Abī Ya'qūb bin Ġa'far bin Wahb bin Waḍīḥ. (2003). *Tarikh Yaqoubi*, first volume, translated by Mohammad Ibrahim Aiti, Tehran: Scientific and Cultural Publications, 9th edition (in Persian).

lated by Hassan Anoushe, Tehran: Amir Kabir Publications (in Persian).

فرخ‌مرد بهرامان. (۱۳۹۱). مادیان هزاردادستان، پژوهش از سعید عریان، تهران: انتشارات علمی.

Farkhumard Bahraman. (2011). *Mādiān-e Hazārādādestān*, Research by Saeed Urian, Tehran: Scientific Publications (in Persian).

فردوسی. (۱۳۸۶). شاهنامه، به‌کوشش عبدالله اکبریان راد، تهران: انتشارات الهام.

Ferdowsi (2007). *Shahnameh*, the effort of Abdulla Akbarian Rad, Tehran: Elham Publications (in Persian).

کریستن‌سن، آرتور. (۱۳۶۸). ایران در زمان ساسانیان، ترجمه رشید یاسمی، تهران: انتشارات دنیای کتاب.

Christensen, Arthur. (1989). *Iran during the Sasanian era*, translated by Rashid Yasmi, Tehran: Duniya Kitab Publications (in Persian).

کریستن‌سن، آرتور. (۱۳۷۴). سلطنت قباد و ظهور مزدک، ترجمه احمد بیرشک، تهران: کتابخانه طهوری.

Christensen, Arthur Emanuel. (1995). *The reign of Qobad and the rise of Mazdak*, translated by Ahmad Birshak, Tehran: Tahori Library (in Persian).

کلیمما، اوتاکر. (۱۳۸۶). تاریخ جنبش مزدکیان، ترجمه جهانگیر فکری ارشاد، تهران: انتشارات توس، چاپ دوم.

Klima, Utaker. (2007). *The History of the Mazdakian Movement*, translated by Jahangir Fakh-yarshad (in Persian), Tehran: Tos Publications, second edition.

گردیزی، ابوسعید عبدالحی بن ضحاک بن محمود. (۱۳۶۳). زین الاخبار، تصحیح و مقابله عبدالحی حبیبی، تهران: انتشارات دنیای کتاب.

Gardizi, Abū Sa'īd 'Abd-al-Ḥayy ibn Ḥaḥḥāk b. Maḥmūd. (1984). *Zain al-Akhbar*, edited and

ry, Revised, with Notes, by A.C. Zenos, Dalcassian Publishing co.

Zenos, A. C. (2017). "Prefatory Note"; In *Ecclesiastical History*, by Socrates Scholasticus, Revised with Notes by A.C. Zenos, Dalcassian Publishing Co.

English

Humbach, Helmut; Skjærvø, Prods O. (1983). *The Sassanian Inscription of Paikuli*, Part 3.1, Restored text and translation by Prods Skjærvø, Munich: Dr. Ludwig Reichert Verlag Wiesbaden.

Socrates Scholasticus. (2017). *Ecclesiastical Histo-*

© 2025 The Author(s). Published by Tissaphernes Archaeological Research Group, Tehran, Iran. Open Access.

This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives License (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>), which permits non-commercial re-use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited, and is not altered, transformed, or built upon in any way.

The ethical policy of Caspian is based on the Committee on Publication Ethics (COPE) guidelines and complies with International Committee of Caspian Editorial Board codes of conduct. Readers, authors, reviewers and editors should follow these ethical policies once working with Caspian. The ethical policy of Caspian is liable to determine which of the typical research papers or articles submitted to the journal should be published in the concerned issue. For information on this matter in publishing and ethical guidelines please visit www.publicationethics.org.